George RUSNAC

SCHIMBĂRI SINESTEZICE DE SENS

Explicaţia fenomenului psihologic numit *sinestezie* o dă semnificaţia gr. *synaisthesis* „percepere simultană”, adică „asociaţie între senzaţii de natură diferită” [DEX-1]: auditivă, vizuală, tactilă, olfactivă şi gustativă, asociaţie posibilă graţie contiguităţii şi convertibilităţii celor cinci simţuri. Astfel, un sunet strident e perceput vizual şi tactil, ca ceva ascuţit, iar olfactiv şi gustativ – ca ceva înţepător, picant.

Fenomenul respectiv e bine cunoscut cercetătorilor simbolismului fonetic, dar e un obstacol serios pentru etimologi. Un exemplu concludent, în acest sens, e rom. *ţiţei.* Cele trei sensuri cu care e înregistrat în DLR [2] („lichid înăcrit, rămas după prepararea produselor din lapte de oaie”; „petrol”; „fântână cu ştiubei”), aparent reciproc incompatibile din punct de vedere semantic, se înrudesc sinestezic prin etemele: <înţepător> (primele două sensuri, legate de senzaţii gustative şi olfactive) – <strâns, împrejmuit> (ultimul sens, relaţionat cu impresia vizuală a trunchiului scobit care căptuşeşte pereţii fântânii).

Cum explică etimologia tradiţională convergenţa semantică în cadrul acestei polisemii? Aug. Scriban [3] trimite cuvântul (pe care îl prezintă doar cu primele două sensuri) la *ţâţă* „mamelă”, imaginându-şi un fantezist raport metonimic *recipient-conţinut,* Al. Ciorănescu [4] – la a *ţâţâi* „a dârdâi”; „a gâdila”; „a trepida”; „a palpita”; „a ţârâi” etc. („probabil numit aşa fiindcă formează o masă densă care tremură”), cele mai multe dicţionare însă îl lasă neetimologizat. Recent, Marc Gabinschi [5, p. 95] preia prima ipoteză, pe care o precizează adăugându-i o pretinsă verigă intermediară între *ţâţă* şi *ţiţei,* identificată de domnia sa în alb. *thith* „sug”. Desigur, premisele false nu pot duce la concluzii valabile.

Există totuşi o legătură între elementele lexicale menţionate mai sus, dar ea nu se *bazează* pe contiguitatea extralingvistică a denotatelor, ci pe contiguitatea simţurilor noastre: *ţâţă* (etem: <obiect ţuguiat>, senzaţii vizual-tactile) – *a ţâţâi* (eteme: <a ţârâi>, <a dârdâi>, senzaţii auditiv-tactile) – alb. *thith* „sug” (etem: <sorb (beau zgomotos)>, senzaţie auditivă) – *ţiţei,* v.supra.

Aceeaşi convertibilitate sinestezică a sensurilor caracterizează orice radical expresiv, de ex.: *ţorcă* „vin de calitate inferioară” [DLR] (etem: <înţepător>, cf. sin. *ţăpoşniţă,* senzaţie gustativă) – *a ţorcăi, a ţorcoti* „a suge făcând zgomot cu buzele” [DLR] (etem: <a sorbi>, senzaţie auditivă), *ţorţoloş* „ţurţur” [DLR] (etem: <obiect ascuţit, ţepuşă>, senzaţii vizual-tactile) – *ţorcotei=ţărcotei=ţarc* [DLR] (etem: <strâns, închis, împrejmuit>, senzaţie vizuală) – *turcă* (etem: <ţepuşă>, senzaţii vizual-tactile) – *ţurcan* (etem:

BDD-A20765 © 2006 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:49 UTC)

<vârforean, muntean>, senzaţie vizuală) etc.; *ţâhor „zer care rămâne după ce s-a scos urda”* [DLR] (etem: <înţepător>, senzaţie gustativă), *a ţâhui* „a zbiera” [DLR] (etem: <a ţipa>, senzaţie auditivă), *ţâhuş* „prăjina lungă a îmblăciului, dârjală” [DLR] (etem: <întins, alungit>, senzaţie vizuală) etc.

Noi am ridicat sinestezia la rangul de lege lingvistică universală, numită *legea schimbărilor sinestezice a sensurilor,* care, alături de altă universalie lingvistică, *legea oscilaţiei fonematice nelimitate în cadrul aceluiaşi tip-vocoid-nonvocoid – de variaţie din structurile aloetice radicale şi qfixale,* permite stabilirea unor legături nebănuite între unităţi de vocabular sau între sensurile aceleiaşi unităţi, complet diferite, la prima vedere. Vom urmări, în lumina legilor respective, aşa cum am procedat anterior, câteva apropieri de acest gen.

Pentru rom. *pic* „ornomatopee care imită sunetul produs de căderea în picături a unui lichid pe un obiect dur”; „onomatopee care imită zgomotul produs de ciocul păsărilor când ciugulesc”; „strop”; „cantitate foarte mică, ţâră”; (în construcţii negative) „deloc, de leac” [DLR], dicţionarele etimologice admit conversiunea senzaţiilor auditive în vizual-tactile, dar reneagă această posibilitate în cazul lui *picui* „pisc, vârf”; „piatră din care se face cutea” [DLR: *<lat. piculeus>]* (indigen, eteme: <ascuţit>, <ascuţitoare>), *pic* „târnăcop”; „ciocan de abataj” [atribuit germ. *Pick (hammer)]* (de fapt, intersectat cu împrumutul german), *pică* (înv.) „lance”; „unealtă cu care se cojesc copacii tăiaţi” [extras din germ. *Pike]* (în realitate, intersectat cu corespondentul german, dovadă sin. inv. *spic* [DLR], *pică* „ranchiună” (orientarea spre germană, ca o posibilă sursă de împrumut [DLR], e inutilă, deoarece poate fi explicat prin sistemul etemo-aloetic al românei, etem: <împunsătură>; să se comp. cu it. *picco „pisc, vârf”; „împunsătură, jignire”; „înţepătură, gust înţepător”* sau cu *sp. picarse „*a se *înţepa”; „a se supăra”*;). Curios e că derivatul *a se picarisi* (var. *pichirisi*) „a se simţi jignit, insultat” [DLR] este trimis passim la un etimon străin (grecesc: L.Şăineanu [6], Aug. Scriban [3]; francez: I.-A.Candrea [7]; greco-francez: H.Tiktin [8], Al. Ciorănescu [4]; greco-italian: Al.Graur [9]), invocându-se, de regulă, tranşa sufixală similară tranşei respective a aoristului grecesc, fără a se ţine seama de formele onomatopeice indigene: *a bolborosi, a borborosi, a mormorosi, a tortorosi etc.*

Subestimarea resurselor interne şi supralicitarea influenţelor sau a elementului latin nu sunt specifice României. E suficient să-l răsfoim pe Max Vasmer [10] sau pe Albert Dauzat [11], pentru a ne convinge că se aplică şi altor limbi. Astfel, Vasmer [10] îl derivă pe *picovitsa, pikvitsa, pikovka* „vârful nasului la om” din *pik* „vârful ascuţit al muntelui”, iar pe acesta – din fr. *pic,* deşi seria formaţiilor ruseşti *pik* cuprinde şi onomatopeea *pikat’* „a ţiui”, înregistrată în mai multe limbi (cehă, poloneză, letonă etc.). Dauzat [11] separă etimologic pe *pic* „ciocănitoare”; „pasăre” de *pic* „coţofană”; „trăncăneală” şi de *pic* „vârf; „obiect ascuţit”, precum şi pe *picorer* „a ciuguli” de *picoter „a ciupi”; „a ciuguli”,* operaţie inutilă, infirmată de schimbarea sinestezică a sensurilor, semnul distinctiv obişnuit al păsărilor fiind etememul sonic, cf. fr. *piauler* „a piui”, sp. *pion* „piuitor”, rom. *a piui* sau rus. *pic-* din *picuga* „pasăre” / cu acelaşi etem: <sunet strident>. Pe *picorer*

BDD-A20765 © 2006 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:49 UTC)

„a ciuguli"; (înv.) „ a fura, a şterpeli" Dauzat [11] îl înstrăinează, raportându-l sp. *pecorear „a* fura vite", iar pe acesta îl leagă de sp. *pecora* „oaie" <lat. *pecus „id".* De fapt, sp. *pecorear,* supra, e un derivat al lui *pecorea* „iarnă, jaf"; „hoinăreală", care nu e legat de *pecora,* supra, ci de sp. *picar* „a înţepa"; „a ciupi"; „a pişca"; „a ciuguli" etc. De altfel, noţiunea de *a fura* are la origine ideea de <mişcare rapidă, furişată sau violentă>, nu ideea de <vită>, cf. rom. *a pişca, a ciupi, a şterpeli, a tili, a înhaţa etc.*

Obsesia influenţelor provoacă derută şi în tabăra etimologilor care încearcă să pună în lumină ponderea factorului intern în constituirea vocabularului limbii române. E vorba, în special, de Al.Ciorănescu [4], care, fără a lua în consideraţie formaţia onomatopeică *a pichiri* (despre bibilici) „a scoate strigătul caracteristic speciei" [DLR] (pe care nici nu o include în dicţionar), îl raportează pe *pichere* „bibilică" la ngr. *poikilos* „pestriţ". Întru susţinerea ipotezei sale se referă şi la sp. *pintada* „bibilică". De fapt, motivarea invocată de Ciorănescu o aflăm şi în română pentru varianta *picură „bibilică",* dar aceasta nu e rezultatul influenţelor, ci are la bază indigenul *pic* menţionat anterior, de unde *a picura* „a pica, a *păta"* >*picur* „pestriţ" [DLR]. De notat că şi DLR, care sesizează legătura dintre *pichiriţă* (^pichere) şi a *pichiri,* notează varianta *pichiţă* „bibilică" cu marca „et. nec.".

Pentru aloetul radical *pic* – din rom. *pici* „puşti, băiat foarte tânăr", S.Puşcariu [12] şi H.Tiktin [8] găsesc o motivare plauzibilă: <mic, mărunt>, ce caracterizează radicalele similare din română *(piţ, a piti, a pitula, pitic, puţin)* şi din numeroase alte limbi: veche italiană *(pitetto, petitto),* fr., prov., kat., *(petit), it. (piccolo, piccino etc.),* sp. *(pequeno), port. (pequeno).* Mai înainte, L.Şăineanu, în **Dicţionarul universal al limbii române** [6], trimitea indecis doar la siciliana: cf. sicii, *piciottu* „băiat".

Nesatisfăcuţi de aceste supoziţii, alţi etimologi caută etimonul nu numai în română, ci şi în turcă [Aug. Scriban – 3], sau, exclusiv, fie în turcă [T.Papahagi – 13, Al.Graur – 9, p.128, Al.Ciorănescu – 4], fie în bulgară [I.-A.Candrea: „comp. bulg. *picii „bastard"].* Preferinţa pentru influenţe e condamnabilă când sistemul lexical românesc e în măsură să explice fenomenul cercetat. Or, ce rost are să cauţi un etimon turcesc ori bulgăresc cu alt sens („bastard") decât al presupusului derivat românesc sau chiar cu acelaşi sens ca şi prezumtivul descendent românesc (cuvântul turcesc are şi sensul de „organism nedezvoltat"), dacă soluţia o găsim în română, care ne oferă mai multe formaţii din acelaşi registru etemo-aloetic: *pici* „miop" [DLR: et. nec.] (indigen, etem: <vedere scurtă>), *picicoaie* „piscoi, fluier mic (pentru copii) făcut din lemn de salcie sau de soc [DLR] (etemem sonic), *picimoc* „pitic" [DLR] (etemem vizual-somatic), *picior* „flecare dintre cele două membre ale corpului omenesc, de la şold până la vârful degetelor, şi fiecare dintre membrele celorlalte vieţuitoare, care servesc la susţinerea corpului şi la deplasarea în spaţiu" (var. *pecer, picer,* pi. *picere* [DLR; passim: <lat. *petiolus]* (de fapt, elementul latin s-a suprapus celui indigen, ultimul cu etemul: <pocnetul unui obiect despicat, despărţit în două>, cf. *pici-picicoaie, supra).* Aceeaşi motivare sonică comportă sinonimele lui *picior (crac, (z)gaibă şi gionat): crac!* „onomatopee care imită sunetul produs de un obiect când crapă, plesneşte sau se ciocneşte cu al-

BDD-A20765 © 2006 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:49 UTC)

tul" şi *crac* „fiecare din cele două picioare în toată lungimea lor când omul stă cu ele desfăcute"; „fiecare din cele două braţe ale unui obiect bifurcat"; „ramura, craca ce se desparte de alta care împreună formează un fel de furcă"; „ramificaţie de dealuri, picior de deal sau de munte" etc. [DLR]; *gaibă (gaidă)* „cimpoi" [DLR] (etemem sonic, cf. a găi „a emite un sunet strident" [„ca găinile" – DLR] şi *(z)gaibă* „picior" [DLR]; *gionoaie* „ghionoaie (ciocănitoare)" [DLR] şi *gionat* „picior" [DLR].

Tot aşa se explică *cracă* „creangă" şi *creangă* „ramură, cracă de pomi sau de copaci"; „braţul unei ape curgătoare" etc. [DLR].

Ultimul element e înstrăinat nejustificat: <bg. granke „id" [Weigand, ap. DLR], iar primul e însoţit, în DLR, de nota: „Raportul etimologic al lui *cracă* – care se găseşte şi la megleniţi – cu *crac* şi *cr(e)angă* nu e clarificat". Clarificarea noastră sperăm să satisfacă curiozitatea cititorului.

Etememul sonic explică şi locuţiunea *a lua pe cineva peste picior* (sau, învechit, *în picioare)* „a lua în zeflemea" [DLR], adică <a lua în şfichiul vorbei>.

Creaţia aloetică *lic* (pus alături de *pic,* se observă înrudirea lor), „interjecţie care redă o scânteiere, o sclipire, un licăr"; „exprimă o mişcare sau o senzaţie scurtă" [D. Udrescu – 14] stă la baza numeroaselor formaţii indigene, înstrăinate, în bună parte, de către etimologi sau atribuite fondului latin: *a licări (a licuri)* „a răspândi o lumină slabă, de abia întrezărită sau cu sclipiri uşoare şi intermitente"; „a se ivi de-abia, a-şi face apariţia într-un mod fugitiv şi abia perceptibil"; (despre peşti) „a se mişca repede"; „ a se pune brusc, printr-o smucitură, în mişcare"; (despre inimă) „a palpita" [DLR]. S.Puşcariu [15, p. 737] raporta cuvântul la lat. *liquor* „fluviditate", H.Tiktin [8] şi Aug. Scriban [3] – la verbul latinesc *lucire* „a luci, a străluci", E.Herzog [16, p. 493] – la v. si. *liku* „hor", DLR [2]: „Et.nec. Mai probabil avem un derivat de la tulpina onomatopeică *lic,* care se găseşte în interjecţia *lic* şi în verbul *a alici".*

Ipoteza originii onomatopeice a cuvântului respectiv, unica soluţie rezonabilă, rămâne fără ecou: Al.Ciorănescu [4] se orientează, nesigur, spre *lucoare,* iar SDE [17] opinează cu aceeaşi îndoială: „Or. necl. Prob., format în romanica balcanică din *luco(a)re* > rom. *lucoare".*

Derivatele: licăr *(în expr.) (a face) licăr poteca* „a o rupe la sănătoasa"; „a fugi!", *licur* „muc, capăt", *licură* „ceva mic, fărâmiţă, frântură" [D. Udrescu – 14] confirmă ipoteza pe care am avansat-o.

Lic, supra, explică şi pe *lichea* „cusur, defect"; „om de nimic, secătură", adus, passim, în legătură cu te. *leke* „murdărie, pată" (să se compare cu *ticălos* „netrebnic", infra). Aceeaşi semnificaţie primară poartă *liftă* „păgân"; „dihanie" [DLR], confundat în toate dicţionarele etimologice cu *liftă* „Lituania"; „lituanian" şi trimis la sl. *Litva* „Lituania". Remarca e valabilă şi pentru *lighioană* „dihanie"; om de nimic, liftă" [DLR] (celelalte explicaţii sunt fanteziste – A. de Cihac [18]:<nrg. *aloga eina* „vietate mică"; V. Bogrea [19, p.828]; H.Tiktin [8], I.-A.Candrea [7], Aug.Scriban [3], Al.Ciorănescu [4]; <v.sl. *legeonii* „legiune, mulţime" <gr. *legeon* „id"; SDE [17]: <v.sl.)

Şirul aloetic care porneşte de la *lic* îl completăm cu *lifuroi* „copil mic"; „tânăr uşuratic, fârţău"; „cantitate mică de ceva" [D.Udrescu – 14], *ligare*

BDD-A20765 © 2006 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:49 UTC)

„scândură de la marginile unui buştean, tăiat în joagăr”; „teren neproductiv”; „om de nimic” [D.Udrescu – 14] (etem: <netrebnic>), *a se ligâvi* „a-şi pierde pofta de mâncare”; „a slăbi” [D.Udrescu – 14], *ligav* (despre vite) „care bea apă câte puţin”; (despre oameni şi despre vite) „fără poftă şi alegător la mâncare şi băutură”; „gingaş, răsfăţat, pretenţios” [Aug. Scriban – 3, DLR-2: <bg. *ligavu* „bălos”].

Numeroase încercări de a-l etimologiza pe *a (se) legăna* , fără a lua în consideraţie originea lui onomatopeică, au eşuat (A. de Cihac [18]: <ung. *lengetni, legatni;* Fr. Miklosich, ap. Al. Ciorănescu [4]: <alb. *lekunt* „a legăna”; R. Róssler, ap. DLR [2]: <nrg. *lagena* „strachină”; A.Byhan, ap. DLR [2]: <bl. *legalo* „cuib”; I.-A. Candrea – Ov.Densusianu [20]: <lat. **leviginare<levis* „uşor” +*aginare* „a *mişca”* > **legena* > *legăna; S.Puşcariu* [12], H.Tiktin [8], Al. Ciorănescu [4*], SDE [17]: <*Miginare <ligare* „ a lega”; N.Drăganu [20, p. 509-514] porneşte de la un verb autohton reconstruit **a lega* „a clăti”).

Analizând negaţia românească *deloc,* filologul Jacques Byck [22, p.217] menţiona: „Datorită unei superficiale interpretări formaliste, negaţia românească *deloc* figurează în dicţionare ca un compus al substantivului *loc* cu prepoziţia *de.* Etimologia pare, la prima vedere, atât de firească, încât nimănui nu i-a trecut prin minte că ar fi nevoie să se explice procesul derivării; şi, de fapt, orice încercare ar fi inutilă: o justificare a evoluţiei noţiunii de *loc* spre aceea de negaţie nu se poate găsi. În *deloc* cu sensul de *„în nici un chip, defel”* trebuie să vedem nu compusul *de+loc,* ci o alterare a negaţiei *de leac,* locuţiune mult mai frecventă în limba veche decât aceea de care ne ocupăm şi singura, dintre ele, explicabilă din punct de vedere semantic”.

Autorul a rămas la jumătate de cale spre *lic,* supra, leacă „oleacă” [DLR] mai puţin cunoscute, dar care explică perfect semantic negaţia respectivă. Căci a explica prezenţa lui *leac* „medicament, remediu” în acest context prin faptul că leacul se administrează în cantităţi mici e ca şi cum ai echivala negativul *ţipenie de om* cu *nici un om nu ţipă,* adică ai prezenta un fapt aparent drept unul real.

În concluzie: implicarea sinesteziei în cercetările etimologice îi va scuti pe etimologi de tatonările oarbe în care se mai complac.

REFERINŢE BIBLIOGRAFICE

1. Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”. *Dicţionarul explicativ al limbii române*. Ediţia a II-a, Bucureşti, Univers Enciclopedic, 1996.

2. Academia Română. *Dicţionarul limbii române*, serie veche (literele A-B, C, F-I, D-De, J, L-Lojniţă). Bucureşti: Socec et comp. şi C. Sfetea, 1913-1949; serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ş, T, Ţ, V-Veni). Bucureşti, EA, 1965 ş.u.

3. Scriban, Aug., *Dicţionaru limbii româneşti*, Iaşi, Presa Bună, 1939.

4. Ciorănescu, Al., *Diccionario etimologico rumano*, Universidad de la Laguna, 1958-1966.

BDD-A20765 © 2006 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:49 UTC)

5. Gabinschi, M., *Bârsană, sarbăd, screa* (reluare), *stingher, ţiţei, vandra,* RLŞL, 1991, nr. 3, p. 91-97.

6. Şăineanu, L., *Dicţionar universal al limbii române*, ed. a VI-a, revăzută şi adăugită, Craiova, Scrisul Românesc, 1929.

7. Candrea, I.-A. şi Adamescu, Gh., *Dicţionarul enciclopedic ilustrat* „Cartea Românească", Bucureşti, Cartea Românească, 1931.

8. Tiktin, H., *Rumänisch-deutsches Worterbuch*, 2., \Iberarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1985-1989.

9. Graur, Al., *Etimologii româneşti*, Bucureşti, EARPR, 1963, Vasmer, M. Etimologic'eskij slovar' russkogo jazyka, I-IV, Moskva, Progress, 1986.

11. Dauzat, A., *Dictionnaire etymologique de la langue française*. Deuxieme edition, Paris, Imprimerie Larousse, 1954.

12. Puşcariu, S., *Etymologisches Worterbuch der rumänischen Sprache*, I. Lateinisches Element, Heidelberg, Winter, 1905

13. Papahagi, T., *Dicţionarul dialectului aromân general şi etimologic*, Bucureşti, EARPR, 1963.

14. Udrescu, D., *Glosar regional Argeş*, Bucureşti, EARSR, 1967.

15. Puşcariu, S., *Etimologii* // DR, IV, Partea II-a. Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul", 1927, p. 671-738.

16. Herzog, E., *Etimologii* // DR, V, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul", 1929, p. 483-497.

17. Academia de Ştiinţe a R.S.S. Moldoveneşti, Institutul de Limbă şi Literatură, *Scurt dicţionar etimologic al limbii moldoveneşti*. Redactori: N. Raevschi, M.Gabinschi, Chişinău, Redacţia Principală a Enciclopediei Sovietice Moldoveneşti, 1978.

18. Cihac, A. de., *Dictionnaire d'etymologie daco-romane*, I. Elements latins, comparés avec les autres langues romanes; II. Elements slaves, magyars, turcs, grecs-modernes et albanais, Francfort A/M, Berlin-Bucarest, 1870, 1879.

19. Bogrea, V., *Etimologii* // DR, IV, Partea a 2-a, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul", 1927, p.786-856.

20. Candrea, I.-A., Densusianu, Ov., *Dicţionarul etimologic al limbii române*. Ediţie îngrij. şi pref. de Gr. Brâncuş, Bucureşti, Paralela 45, 2003.

21. Drăganu, N., *Etimologii* // DR, III, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul", 1924, p. 509-514.

22. Byck, J., *Negaţia românească* ***deloc*** *II* Jacque Byck. Studii şi articole, Bucureşti, EŞ, 1967, p. 217-224.

BDD-A20765 © 2006 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-26 16:59:49 UTC)